

Den nasjonale kirkens misjonsarbeid blant samene i Norge

Kulturell sivilisering eller evangelisk omvendelse?¹

ROLF INGE LARSEN

Misjon blant samer i Norge har foregått i flere hundre år. Mye av denne historien er kjent og behørig drøftet.² Artikkelen er ikke en fullstendig fremstilling av samemisjonsarbeidet i Norge, men har til hensikt å vise ulike tilnærminger i kirkens arbeid blant samene. Artikkelens undertittel fungerer som et forskerspørsmål å drøfte formålet for det nasjonalkirkelige samemisjonsarbeidet i Norge mot. Spørsmålet om sivilisering eller omvendelse vil dermed settes i sammenheng med det kulturelle og evangeliske arbeid som Magne Gamlemshaug omtaler på samemisjonen sine internettsider.³ Mer presist blir spørsmålet om intensjonen for kirkens virksomhet var en nasjonal kulturell sivilisering som etter hvert tok form som fornorskning eller en kristen evangelisk omvendelse.

Tidsrammen for artikkelen er fra tidlig 1700-tall da det organiserte arbeidet rettet mot samer startet til merkeåret 1925 hvor samemisjonsarbeidet konsoliderte seg i en organisasjon, og tilknytningen til Den norske kirke endret seg. Den norske kirkes samemisjonshistorie presenteres gjennom å holde frem noen av de sentrale personer som påvirket misjonsarbeidet blant samene i Norge.⁴ Som ramme for drøftingen gjøres to sprang ut av artikkelens periodisering. Innledningsvis en royal introduksjon fra 1300- og 1600-tallet for å vise en signifikant endring i misjonssyn, og avslutningsvis et etterord fra Ålesund på 1960-tallet for å tegne et innenfrablikk på samemisjonsarbeidet og i hvert fall en samekvinnes syn på misjonsarbeidet blant samene.

Begreper

Først noen avklaringer om begrepene same, kirke og misjon. I hele perioden 1700–1925 ble samiskhet nært knyttet til samisk språk, hvilket betyr at samemisjonsarbeidet ble rettet mot de samiskspråklige innbyggerne i Norge. I denne perioden ble samene oftest omtalt som *finner* eller *lapper* og misjonsarbeidet ble omtalt som *finnemisjon*.

I artikkelen er kirkebegrepet knyttet til statskirken, Den norske kirke. Denne var frem til 1845 det lovbestemte religiøse fellesskap i Norge. Etter 1845 ble det i Norge tillatt å tilhøre andre kristne kirkesamfunn enn statskirken, men statskirken fortsatte å være det offisielle

religiøse fellesskap.⁵ Det er klart at også andre kirkesamfunn har arbeidet med samemisjon, men i denne artikkelen er det altså statskirken og dens virksomhet i Norge som er i fokus.

Når det gjelder misjonsbegrepet var og er det svært viktig i kristendommen fordi man i hvert fall i tiden før 1925 regnet det som tvingende nødvendig at alle mennesker måtte bli kristne. Misjonstanken er hentet fra misjonsbefalingen i Bibelen (Mt. 28, 16–20) hvor disiplene blir pålagt “å gå ut” og “gjøre alle folkeslag til [...] disipler”. Max L. Stackhouse skriver i *The Encyclopedia of Religion*:

[...] missionary activity is rooted in the fundamental assumptions that, once the people are exposed to “the truth” that has been proclaimed, they will choose this truth and that they ought to be free to encounter and choose even “foreign” truth. Missions presuppose that a truly universalistic vision is convincing to the mind and compelling to the will.⁶

Stackhouse opererer videre med tre kjennetegn for misjon.⁷ For det første at den er preget av *universalisme*. For misjonæren er det et fundament for den religiøse selvforståelsen at ”sannheten” er sann for alle mennesker. Det finnes én sannhet for hele menneskeheten. Det andre kjennetegnet er *aktivitet*. Siden det for misjonæren finnes en allmenngyldig sannhet blir det viktig å spre budskapet om dette til alle. Det siste kjennetegnet Stackhouse viser til er *kosmopolitisme*. Siden ”sannheten” er for alle og alle bør få vite om den, har misjonsreligionene et globalt perspektiv. Dermed blir religionen transkulturell i forsøket på opplysning og frigjøring av dem som ikke tror.

Religionsviteren Lisbeth Mikaelsson er skeptisk til Stackhouses universalisme fordi hun mener at den religiøse universalismen ikke er en nødvendig betingelse for misjonering.⁸ Men for denne artikkelens vedkommende var kirkens arbeid blant samene i Norge fundamentert i en universell tolkning av det kristne budskapet og derfor i samsvar med inndelingen til Stackhouse.

I denne artikkelen blir misjonens mål drøftet i skjæringspunktet mellom kulturell og evangelisk påvirkning. Dette skillet var enten å sivilisere folket inn i en enhetlig norsk kultur, eller å omvende altså gjøre folket til kristne. Bak siviliseringstanken lå et ønske om å sosialisere innbyggerne i riktig adferd og riktige normer. Fra 1850-tallet ble denne tanken knyttet til ideen om kulturnasjonen Norge, og dermed til fornorskningspolitikken, og i så fall kan siviliseringen karakteriseres som en kollektiv omvendelse. Mens omvendelsen som oftest har et fokus på individet. Sivilisering som kollektiv omvendelse er da særlig knyttet til dåp som en initierende handling for nasjons- og kirketilhørighet i et troskollektiv med riktig adferd og riktige normer, mens den evangeliske omvendelsen er knyttet til en personlig tro.

En royal introduksjon

Allerede på 1300-tallet finnes det to kjente tilfeller hvor omvendelse av samene var et uttalt ønske, disse står omtalt i Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsens *Samenes historie fram til 1750*.⁹ Tilfellene kan stå som eksempler på før-reformatoriske misjonsstrategier. Det første tilfellet er Håkon V Magnusson (konge 1299–1319) og som tilbød samene særskilte vilkår, en rettarbot, i en tyveårsperiode dersom de lot seg døpe og gikk over til kristendommen.¹⁰ Det andre tilfellet er dronning Margrethe I (dronning 1388–1412) sitt brev til samefolket om å la seg omvende til kristendommen. Oppfordringen gjaldt først og fremst de svenske samene. Begge disse “misjonsfremstøtene” skjedde før reformasjonen og viser hvordan samene selv ble ansvarliggjort for å omvende seg til kristendommen. Etter reformasjonen kan man derimot se en endring. Magne Gamlemshaug skriver på samemisjonens internettsider: “I 1631 påla kong Christian IV prestene ‘Finner og Lapper Guds Ord troligen at foreholde’. Samme år påla kongen sokneprestene i de beste kall i Nordland og Trøndelag å holde særskilte kapellaner for samene.”¹¹ Christian IV (konge 1588–1648) la altså ansvaret for samenes kristning på prestene og kirken i motsetning til 1300-tallets kongemakt som ansvarliggjorde samene selv.

Thomas von Westen

På 1600-tallet oppstod pietismen i Tyskland.¹² Et sentralt punkt for pietistene var den personlige troen som ble knyttet til riktig livsførsel. I Norge ble flere prester influert av pietismen, deriblant Thomas von Westen (1682–1727), kjent som “samenes apostel”.¹³ Just Qvigstad beskriver i *Historisk Oversigt over Oplysningsarbeidet blandt Finnerne i Finmarken* samemisjonsarbeidet i nord før von Westen.¹⁴ Qvigstad skriver at prestene var fornøyd så lenge samene lot seg døpe, kunne lese litt, gikk til alters og gav presterettigheten.¹⁵ von Westen ønsket sammen med seks naboprester i Romsdal å reformere statskirken i pietistisk retning. Denne gruppen ble kalt “Syvstjernen”.

“Syvstjernen” fikk gjennomslag for reformønskene. En av oppgavene ble å fornye kirkens arbeid blant samene, samtidig som kongen så det som en mulighet til å verne den nordligste landsdelen mot svensk innflytelse. von Westen ble satt til å lede dette arbeidet. Samemisjonsarbeidet ble drevet ut fra Misjonskollegiet i Trondheim og etter hvert Seminarium Lapponicum hvor det ble drevet opplæring av prester og misjonærer i samisk språk.¹⁶ Herfra gjorde von Westens tre misjonsreiser i Nord Norge. Hans motivasjon for misjonsarbeidet synes altså å være knyttet til et omvendelsesperspektiv fundert i en pietistisk

overbevisning knyttet til individuell tro, mens kongemakten også så dette som en mulighet til å befeste de nordlige områder under dansk-norsk jurisdiksjon.

Erich Pontoppidan

I løpet av 1700- og 1800-tallet virket det flere samemisjonærer, slik som brødrene Jens, Søren, Simon og Sigvard Kildal og prestene Knud Leem og Nils Vibe Stockfleth.¹⁷ Men i denne fremstillingen vil jeg rette søkelyset på slottsprest Erich Pontoppidan (1698–1764) og hans forklaring til *Martin Luthers lille katekisme*, og den påvirkning denne boken hadde på kirkens arbeid i Norge i perioden 1700–1925 inkludert de over nevnte misjonærer. Boken ble til etter et ønske om å gi alle innbyggerne i Danmark–Norge lik kristendomsundervisning, etter det som senere er blitt kalt statspietistisk modell.

Det religiøse grunnlaget for den norske nasjonen på 1700- og 1800-tallet ble altså uttrykt i Pontoppidans forklaring til Luthers lille katekisme, *Sandhed til Gudfrygtighed*.¹⁸ Denne boken var viktig når det gjaldt kirkens rolle i nasjonsbyggingen fordi den gav en dogmatisk begrunnelse for lydighet mot øvrigheten. Pontoppidans bok var så godt som enerådende i konfirmasjonsundervisningen i Norge i 200 år.¹⁹ Men blant samene i Norge var det derimot hovedsakelig den samiske oversettelsen av Swebilius' katekismeforklaring til Luthers katekisme som var i bruk helt til slutten av 1800-tallet.²⁰ Dermed var kristendomsundervisningen ulik mellom nordmenn og samer i Norge, og den nasjonsbyggende delen av katekismene var til en viss grad ulik.²¹ Til tross for at både Pontoppidan og Swebilius forklaringer var knyttet til Luthers katekisme ble spørsmålet om lydigheten til myndighetene besvart ulikt i de to katekismeforklaringene. I Pontoppidans forklaring til det fjerde budet er ordlyden at man “bør adlyde Gud mere end menneskene”. I den samiske oversettelsen av Swebilius' katekismeforklaring sies det at man skal lyde øvrigheten i alt som ikke strider mot Guds Ord og *hjertet*.²² I ytterste konsekvens betød dette at den samiske katekismeforklaringen åpnet for motstand mot myndighetene såfremt man hadde en annen “hjertelig overbevisning”.

Pontoppidans forklaring var også begynnelsen på den norske enhetsskoletanken, denne gangen uttrykt som opplæring i samme pensum i kristendomsundervisningen. Dette blir som nevnt kalt for statspietisme (en form for kollektiv personlig tro) og gjennom opplæringen på skolen skulle alle nordmenn bli kristne, også samene. Denne forordningen medførte at prestene i “samiske områder”, som hadde ansvar for skoledriften i sine prestegjeld, kom i klemme mellom en linje der tilhøreren var i fokus noe som talte for bruk av Swebilius forklaring, og en nasjonalt vedtatt linje hvor nasjonal enhet var et mål og dermed bruk av

Pontoppidans katekismeforklaring. Først på slutten av 1880-tallet ble Pontoppidans forklaring til katekismen, *Oanedubme dr. Erik Pontoppidan čilggitusast*, utgitt på samisk.²³

Prinsesse Eungenie

På slutten av 1870-tallet var det en palassvekkelse i Stockholm. Salongmøtene på Stockholms slott var rene vekkelsesmøter, hvor den britiske predikant Lord Radstock (1833–1913) var den sentrale forkynneren.²⁴ Som predikant hadde Radstock ingen sterk konfesjonell tilknytning. Hans fokus var først og fremst på omvendelsen og ikke på trosdogmene. Denne vekkelsen satte et sterkt preg på kongefamilien og deler av den svenske regjeringen i tiden frem mot unionsoppløsningen, og det er kjent at medlemmer av kongehuset og av den svenske regjeringen tilhørte denne vekkelsesgruppen.

Trolig var det tankegods fra disse møtene som var bakgrunn for dronning Sophie (1836–1913) og kong Oscar II's (1829-1907) sterke engasjement i og personlige økonomiske bistand til byggingen av et barnehjem for samiske barn i Rotsundelv, og som inspirerte prinsesse Eugénie (1830–1889) til å starte Lapska Missionens Vänner i Sverige. Allerede i 1884 sendte dronning Sophie økonomisk støtte til byggingen av Rotsundelv lappiske Barnehjem, samt at hun og kongen skrev seg som årlige bidragsytere til driften av hjemmet.²⁵ Prinsesse Eugénies engasjementet kommer til uttrykk i korrespondansen med presten og læstadianerpredikanten P. O. Grape hvor hun skrev “[...] att Herren lagt på mitt hjerta, våra landsmän, Lapparnas andliga nöd og att jag, om Han gifver mig nåd, och kraft dertill, will söka komma dem till nogon hjälp.”²⁶ Dette resulterte blant annet i støtte til å opprette en *misjonsskole* i Lannavarra helt nord i Sverige og med bistand til predikantvirksomhet. Dette arbeidet strakte seg også til Norge, blant annet med økonomisk støtte til læstadianerpredikantene Antin Pieti, August Lundberg, Tomas Paave og Erik Johnsen som virket i samiske miljøer i Norge.²⁷ Prinsesse Eugénie var svært bevisst at hun var prinsesse av både Sverige og Norge.²⁸

Johannes Nilssøn Skaar

I forskningslitteraturen fokuseres det ofte på biskop Johannes Nilssøn Skaars (1828–1904) møte med lokalbefolkningen på sine visitasreiser som en initierende hendelse for det nye kirkelige arbeidet blant samene, og med opprettelsen av Norsk Finnemission i 1888. Dette bildet kan utvides med tanke på Skaars bakgrunn som bondesønn, hans politiske ståsted, utdanning og hans møte med kongehuset. Skaar fikk, sin teologiske utdanning under professor Gisle Johnson som var en ledende luthersk-konfesjonell erfaringsteolog, foruten å være en av

lederne i vekkelser på 1850- og 1860-tallet. I studietiden ble trolig kongetroskapen forsterket og et konservativt teologisk grunnsyn lagt. Skaar uttrykte sin politiske tro slik: “Frykte Gud og Kongen ære, som Guds rene ord oss lære.”²⁹

I Lauritz Bang-Hansens biografi om Johannes Nilssøn Skaar omtales biskopens gode forhold til kong Oscar II. Og i kongens nærmiljø var det altså vekkelser som genererte et religiøst og et sosialt engasjement.³⁰ Dette kan bety at drivkraften til å grunnlegge Finnemissionen også oppstod i Skaars møte med det svenske kongehuset og kanskje i hans oppvekst som haugiansk bondesønn. Finnemissionen brukte, slik som Lapska Missionens Vänner, læstadianere som predikanter og bygget ut en egen diakonal virksomhet for samiske barn og eldre.³¹ Regulær skolevirksomhet for samiske barn jamfør misjonskolen i Lannavaara ser derimot ikke ut til å komme inn i samemisjonens virkefelt før i 1910, selv om det fra 1880-tallet ble drevet et par barnehjem for foreldreløse eller fattige samebarn hvor det også ble gitt opplæring.³² I tillegg hadde som kjent møtet med samene på visitasreisene stor innflytelse på biskopen i deres uttrykte ønske om bibelord på morsmålet.³³ Denne forklaringen står ikke i motsetning til den språkpolitiske forklaringen om opprettelsen av Finnemissionen som en opposisjon mot den norske assimilasjonspolitikken og en oppdemming mot læstadianismen, men viser til en mulig inspirasjonskilde i tillegg til misjonsiveren han selv oppgav.³⁴

På slutten av 1800-tallet oppstod det interne stridigheter i kirken i Nord-Norge om misjonsarbeidet blant samene. Som nevnt ble Finnemissionen stiftet i 1888 av biskop Skaar etter modell av Lapska Missionens Vänner i Sverige, og fire år etter at kongefamilien hadde engasjert seg i diakonalt samemisjonsarbeid i Norge. Ved Skaars flytting sørover fikk den nye biskopen P. W. K. Bøckman (1851–1926) Finnemissionen i arv. Bøckmans bispekandidatur ble støttet av Skaar under forutsetning av at han tok over arbeidet blant samene.³⁵ Selv om Finnemissionen blant annet ble stiftet som reaksjon mot myndighetenes strenge fornorskningsspolitikk, var de samtidig ikke motstandere av kulturell fornorskning av samene, men ønsket at evangeliet ble presentert på morsmålet. Tanken var sentral i luthersk teologi og har sitt bibelske belegg fra fortellingen om pinseunderet i Apostelgjerningene. Både Skaar og Bøckman siterte fra pinsefortellingen i sine årsberetninger om arbeidet blant samene: “Vi høre dem tale om Guds store Gjæringer i vore Tungemaal” (Acta 2.11).³⁶

Ved oppstarten av bladet *Sami Usteb* i 1899 kom meningsforskjeller til syne internt i Finnemissionen. Prestene Gulbrand Tandberg (1869–1913) i Lebesby, og Jens Otterbech (1868–1921) i Porsanger, var initiativtakere til bladet og ble dets redaktører.³⁷ Bladet var et månedsblad og skulle kun ha religiøst og moralsk innhold.³⁸ Dette var et vedtak som ble fattet

av Finnemissionens styre som reaksjon mot Tandberg og Otterbechs ønske om å rette fokus på skole- og fornorskningspolitikken. Bladet ble trykket i Tromsø under tilsyn av styremedlem i Finnemissionen Just Qvigstad (1853–1957), trolig som en forsikring mot at redaktørene ikke trykket politiske artikler. Bladet kom ut frem til 1903 og opphørte da man ikke fant noen erstatter for Otterbech som flyttet sørover.³⁹

Jens Otterbech

I 1910 ble Det norsk-lutherske Finnemissionsforbund stiftet med Jens Otterbech som pådriver. Finneforbundet, som det ble kalt i dagligtalen, fikk sitt sete i Stavanger med Otterbech som valgt formann. I utgangspunktet var det et ønske om en sammenslutning mellom Finnemissionen og frittstående foreninger i Trøndelag og på Vestlandet som arbeidet for misjon blant samene. Denne sammenslutningen ble det ikke noe av fordi utsendingene fra Finnemissionen mente at de ikke hadde tilstrekkelige mandater.⁴⁰ Hovedskillet mellom Finnemissionen og Finneforbundet var synet på myndighetenes fornorskningpolitikk og ulike oppfatninger om demokratisk styresett.⁴¹ Otterbech, som var politisk radikal, kjempet ivrig mot statens assimilasjonspolitik, mens Finnemissionen var mer forsiktige i sine uttalelser og lite opptatt av språkdebatten i sine publikasjoner og årsberetninger.⁴² Jorunn Lye skriver i sin hovedfagsoppgave at begge misjonsorganisasjonene kan “betraktes som redskaper for statens fornorskingsarbeid fordi de var opptatt av å modernisere det samiske samfunnet”.⁴³ Dette stemmer dersom man setter likhetstegn mellom fornorskning og modernisering, men er ikke dekkende for Otterbechs misjonssyn. Otterbech ville misjonere og sivilisere samene, men han hevdet at alle språk hadde en gudvillet rett til eksistens og at de derfor ikke måtte utryddes.⁴⁴

At det ble stiftet et nytt samemisjonsselskap i 1910, kan også ha sammenheng med at den nytilsatte biskop Gustav Dietrichson (1855–1922), som i kraft av sitt embete fikk plass i Finnemissionens styre, tilhørte en minoritetspolitisk assimilasjonslinje, altså et ønske om en rask fornorskning. Til tross for tre sammenslutningsmøter, ble ikke de to organisasjonene slått sammen. Ved siste forsøk ble prosessen stoppet av Just Qvigstad og biskop Dietrichson.⁴⁵

Konflikten mellom de to misjonsselskapene som arbeidet blant samene, påvirket prestene i Nord-Norge i tiden etter unionsoppløsningen. Otterbech tok dessuten i 1906 til orde for at kirken skulle skilles fra staten og argumenterte for løsrivelsen med henvisning til skolepolitikken:

Ære være kirken, fordi den har skabt folkeskolen. Det er dens uvisnelige hæder. Lad nu andre føre den videre [...] [n]år det er mig saa stor glæde at tænke paa vor kirkes frigjørelse, saa er det [...] fordi jeg ser frem mod de store opgaver, som nu kalder paa Jesu Kristi kirke.⁴⁶

Oppgavene Otterbech så for seg var verdensevangelisering, de undertryktes oppreisning og fred mellom folkene. I begrepet verdensevangelisering ligger at kristendommen er kosmopolitisk og at kirken derfor ikke begrenses av nasjonsgrenser siden det kristne budskapet blir ansett å være universelt gyldig, med sin beveggrunn i Bibelens misjonsbefaling (Mt. 28, 16–20). Ved å arbeide for oppreisning av undertrykte, signaliserte Otterbech en opposisjon mot det sosialdarwinistiske samfunns- og menneskesyn. Med en slik programerklæring skilte han ut evangeliseringsarbeidet (misjonen) som en religiøs og transkulturell handling. Otterbech hevdet at Gud hadde gitt språkene liv, og at det derfor var “ingen som har ret til at ta deres [språkenes] liv uden den Gud som gav det”.⁴⁷ Otterbechs referanse må også forstås i lyset av Bibelens fortelling om Babels tårn, hvor menneskene får forskjellige språk (Gen. 11. 1–9). Otterbech ville ikke utradere det samiske språket, eller noe språk i det hele tatt, fordi språket var gitt av Gud. Dette var i konflikt med synet til Finnemissionen som ønsket en langsiktig fornorskningsprosess som også gjaldt språk,

Samemisjonen 1925 og videre

To år etter Otterbechs død, i 1923, startet sammenslutningsarbeidet de to samemisjonsorganisasjonene igjen. I 1925 ble Finnemissionen og Finneforbundet fusjonert, og med virkning fra 1. januar 1926 var sammenslåingen et faktum.⁴⁸ Den nye organisasjonen fikk navnet Norges Finnemisjonselskap. Opprettelsen av Finnemissionen i 1888 har blitt omtalt som en “privatisering” av samemisjonsarbeidet i Norge, men dette er ikke korrekt med tanke på at Finnemissionen var en stiftelse uten muligheter for deltakende medlemskap.⁴⁹ Stiftelsen hadde et selvrekutterende styre, hvor Hålogalands biskop var et av de faste medlemmer. Følgelig var Finnemissionens arbeid i praksis styrt av statskirkens regionale leder. Dette endret seg altså med fusjonen i 1925 da statskirken sitt arbeid for samene i stor grad ble knyttet til gudstjenestelige handlinger, mens resten av misjonsarbeidet ble liggende på de frivilliges hender.

I boken *I skyggen av Rastegaisa* skriver finnemisjonspredikant og -historiker Adolf Steen om Kristine Kemi fra Masi som holdt tale til organisasjonens generalforsamling i Ålesund i 1960. Kemi deler “den nye” samemisjonens arbeid inn etter to linjer. Hun kaller det

en diakonal og en evangelisk linje og viser til at utsendingene fra Samemisjonen både fungerte som helsepersonell og som predikanter i lokalsamfunnene de besøkte.⁵⁰

Oppsummering

I denne fremstillingen har det kirkelige samemisjonsarbeidet i Norge blitt drøftet ut fra to perspektiv, både et siviliseringsaspekt og med tanke på evangelisk omvendelse. For de omtalte aktørene ser det ut til at omvendelsen var viktig, men samtidig at kristendomsutbredelse også en måte å utvide sivilisasjonen på. I hvert fall så lenge misjonsarbeidet var knyttet til statskirken ser det også ut til at myndighetene i perioder har forsøkt å utnytte kirkens samemisjon til sivilisering gjennom befestning av norsk område, kulturell enhet og språklig integrasjon (assimilering). Først da fornorskningspolitikken satte inn for fullt på slutten av 1800-tallet ble endringer synlige både i prestskapet og i kongehuset. Den mest rendyrkede motstanderen av siviliseringstanken var Jens Otterbech som først gjennom intern opposisjon i Finnemissionen, og senere gjennom en egen samemisjonsorganisasjon drev frem en selvstendig misjonsorganisasjon. Etter 1925 har samemisjonen i Norge på grunn av sin selvstendige posisjon vært fristilt fra offentlige siviliseringsønsker og har i større grad kunnet fokusere på diakonalt og evangelisk arbeid blant samene, jamfør Kristine Kemi.

Kanskje er spørsmålet om sivilisering eller omvendelse utidig, men i den norske kultur hvor sivilisasjon og kristendom har vært så nært knyttet til hverandre over så lang tid har trolig sivilisering og kristendomsutbredelse nær sagt selvfølgelig gått hånd i hånd, på grunn av kristendommens kosmopolitiske ide og fordi vi har hatt en konfesjonell stat med en godt utbygd og utbredd statskirkeinstitusjon.

¹ Takk til Håkon Rune Folkenborg for gjennomlesing av manus og nyttige kommentarer.

² Se Lye, Jorunn (1997). "Samemisjonen 1888-1925 i et organisasjonshistorisk perspektiv". Bjørn-Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi, Hallvard Tjelmeland (red.): *Stat, religion, etnisitet : rapport fra Skibotn-konferansen 27.-29. mai 1996*. (Tromsø: Skriftserie – nr. 4. Sámi dutkamiid guovddáš/Senter for samiske studier, Universitetet i Tromsø), Lye, Jorunn (1999). *Samemisjonens utvikling 1888-1925*. (Tromsø: Hovedfagsoppgave i historie. Institutt for historie, Det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Tromsø), Steen, Adolf (1963). *Finnemisjonen 75 år* (Trondheim: Norges finnemisjonsselskap) og [Qvigstad, Just] (1914). *Norsk Finnemisjon 1888-1914 og Rotsundelv lappiske Barnehjem 1886-1914* (Tromsø: J. Kjeldseths boktr.). I tillegg har flere historikerne skrevet om samemisjonsarbeidet i sine arbeider, se Eriksen og Niemi (1981). *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940*, (Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget), Eriksen og Niemi (1982). "Kirka og minoritetspolitikken i nord – lojalitet overfor Gud eller keiser?" *Heimen XIX*, (Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget), Thorvaldsen, Egil Lien (1990) "Om hvorfor man ikke blir biskop. Jens Otterbech og bispeutnevningen i Tromsø stift i 1918." (Trondheim: *Heimen. Lokalhistorisk Tidsskrift* 4-90), Thorvaldsen, Egil Lien 2003: *Geistlig overøvrighet i møte med ei ny tid. Peter Wilhelm Kreydahl Bäckmann som biskop i Nord-Norge 1893-1910*. (Notodden: Manus), Drivenes, Einar-Arne (2004). "Kirka og fornorskningspolitikken", Svein Malmbekk et al.: *Et hellig Land for Gud. Hålogaland bispedømme 200 år*. (Tromsø: Universitetsbiblioteket i Tromsøs skriftserie Ravnetrykk Nr 32), Ryymin, Teemu

(2004). ”De nordligste finner. Fremstillingen av kvenene i den finske litterære offentligheten 1800-1939”, (Tromsø: *Speculum Boreale no 6*, Universitetet i Tromsø) og Zachariassen, Ketil (2011). *Samiske nasjonale strategar. Den samepolitiskeopposisjonen i Finnmark, ca 1900–1940* (Tromsø: Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor. Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning. Institutt for historie og religionsvitenskap. Universitetet i Tromsø).

³ <http://www.samemisjonen.no/artikler/historisk-oversikt/> (lest 7. oktober 2013).

⁴ Avsnittene om Erich Pontoppidan, Prinsesse Eugenie, Johannes Nilsson Skaar og Jens Otterbech er basert på Larsen, Rolf Inge (2012). *Religion og Fiendebilder. Læstadianismen, statskirken og kvenene 1870–1940* (Tromsø: Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor. Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning. Institutt for historie og religionsvitenskap. Universitetet i Tromsø).

⁵ I 1845 ble Dissenterloven vedtatt i Norge. Se Larsen, Rolf Inge (2005). *En salig røre - en undersøkelse av hvorfor vekkelsen i Tromsø på midten av 1800-tallet ble splittet i tre grupper*. (Tromsø: Masteroppgave i historie. Institutt for Historie, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø): 20.

⁶ Stackhouse, Max L. (1987). ”Missionary Activity”. Mircea Eliade (ed.): *The Encyclopedia of Religion, Volume 9*, (New York/London: Macmillan Publishing Company): 565.

⁷ Stackhouse (1987): 563ff.

⁸ Mikaelsson, Lisbeth (2001). ”’Misjon’ som religionsvitenskapelig kategori”, (Trondheim: Egede Instituttet), *Norsk Tidsskrift for misjon* 4/2001: 211f.

⁹ Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen (2004). *Samenes historie. Fram til 1750* (Oslo: Cappelen akademisk forlag): 318f.

¹⁰ En rettarbot er et tillegg til en allerede eksisterende lov og dreide seg normalt om endringer av noens (gjerne en folke- eller samfunnsgruppes) rettigheter, vilkår eller forpliktelser overfor kongemakten. Et kjent eksempel er Håkon V Magnussons rettarbot fra 1313 som gav den samiske befolkningen i de nordlige delene av riket fritak i 20 år fra 2/3 av bøtene de etter Landsloven skyldte kongemakten dersom de konverterte til kristendommen. Se *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bind XIV (1969). (København: Rosenkilde og Bagger) spalte 108-114 for mer informasjon.

¹¹ <http://www.samemisjonen.no/artikler/historisk-oversikt/> (lesedato. 18. oktober 2012).

¹² For pietismens oppblomstring og utvikling i Europa, se Bach-Nielsen, Carsten (2012). ”Pietisme mod og med staten”. Caresten Bach-Nielsen og Jens Holger Schjøning; *Kirkens historie*, bind 2. (København: Hans Reitzels forlag): 283–316. Om pietismen i Norge, se Astås, Reidar 1984: *Kirke i vekst og virke. Allmenn og norsk kirkehistorie*, (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag): 333–337.

¹³ Se for eksempel Astås (1984): 335.

¹⁴ Qvigstad, J. (1907) *Historisk Oversigt over Oplysningsarbeidet blandt Finnerne i Finmarken*. (Tromsø: Tromsøpostens bogtrykkeri): 6.

¹⁵ Presterettighet var en beskatning i form av fisketiende, jordavgift eller lignende som gikk til ”kirkekassen” og som igjen bidro til sogneprestens lønn.

¹⁶ For oversikt over von Westens virksomhet i Misjonskollegiet og Seminarium lapponicum, se Hansen og Olsen (2004): 228–335.

¹⁷ Brødrene Kildals virksomhet er blant annet beskrevet på Roald Kristiansens nettsider:

<http://www.love.is/roald/lutherdom.htm> (lesedato 2. oktober 2013). Se også Hansen og Olsen (2004): 331ff.

¹⁸ ”Pontoppidans forklaring” var lærebok i religionsundervisningen på 1800-tallet i Norge, se Horstbøll, Henrik (2003). ”Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 1700 og 1800-tallet”. J. Peter Burgess (red.): *Den norske pastorale opplysning. Nye perspektiver på norsk nasjonsbygging på 1800-tallet*. (Oslo: Abstrakt forlag A/S): 117ff.

¹⁹ Sverdrup, H.U. 1896: *Udtog af Dr. Erich Pontoppidans forklaring ved H.U. Sverdrup, 18de oplag.*

Autoriseret udgave, (Kristiania: Dybwad). I løpet av 1800-tallet var boken gjentatte ganger oppe til debatt. Det endte hver gang med at Pontoppidans forklaring eller ”udtog” av den ble godkjent som lærebok i religionsundervisningen. Det kom ut 165 forskjellige norske utgaver og opplag av skriftet frem til 1965. De viktigste revisjonene av Pontoppidans forklaring var: 1771 ved Saxtorph, 1865 ved Sverdrup, 1880-tallet flere forkortede revisjoner og 1890-tallet en revidert utgave av Sverdrups ”Udtog” gjort av hans sønn politikeren J. R. Sverdrup. Boken var omstridt i det norske presteskapet, men lot seg ikke bytte ut i løpet av 1800-tallet. For drøfting av Pontoppidans betydning i Norge, se Brønsted, Mogens (1965). ”Historien om Pontoppidans ’forklaring’ i Danmark og Norge”. *Fund og Forskning*, Bind 12 (København: Det kongelige bibliotek).

²⁰ Svebak, Kåre (red.) (1978). *Brever og sanger under vandringen. Dokumentaria til Lyngen-lestadianismen*. (Oslo: Luther forlag): 167. Den samiske oversettelsen ble gjort av Peter Fiellström og kom ut omtrent samtidig med Pontoppidans katekismeforklaring i Danmark/ Norge, se Fiellström, Peter (1738). *Olai Swebelii A. Ups. Förklaring öfwer Lutheri Lilla Catechismum, steld genom spörsmål och swar: then lappska ungdomen til tjenst och befordran i christendomens kunskap*. (Stockholm: Trykt hos Kongl. Antiqu. Arch. Boktr. JOH. L. HORRN).

-
- ²¹ For videre drøfting, se Larsen (2012): 94–99.
- ²² Fiellström (1738): 28f. Takk til professor Lars Ivar Hansen ved Universitetet i Tromsø for hjelp med å oversette denne paragrafen i katekismen.
- ²³ Jeg har hørt om, men har ikke klart å finne belegg for at Pontoppidans forklaring var ferdig oversatt til samisk allerede på 1740-tallet, men at den ikke ble utgitt fordi samene allerede hadde en katekisme forklaring (Swebilius).
- ²⁴ Granville Augustus William Waldegrave (1833–1913). Han var den tredje “baron Radstock” i følge den engelske adelskalenderen. Han bodde på godset Mayfield som ligger i nærheten av Southampton. Radstock overvintret med familie og reisefølge i Stockholm på vei hjem fra St. Petersburg, hvor han hadde holdt vekkesmøter for tsarens familie og hoff. Se Österlin, Lars (1947). *Stockholmsväckelsen kring Lord Radstock. En kyrkohistorisk undersökning.* (Stockholm–Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag): 13–23.
- ²⁵ [Qvigstad] (1914): 14.
- ²⁶ Brevet er datert Stockholms slott 10. november 1880, og er gjengitt i *Norvegia Sacra* 1935: 47.
- ²⁷ Kristiansen, Roald E. (2004). *Preliminær matrikkel over læstadianske predikanter i Norge 1850–2000.* (Tromsø: Institutt for Religionsvitenskap, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø): 84 og 100f, Brännström, Olaus (1990). *Lannavaara-missionen och Læstadianismen.* (Stockholm: Almquist & Wiksell International): 23f og 164f og Boreman, Per (1953). *Læstadianismen. Fennoskandiens märkligaste väckelse och dess förhållande till kyrkan* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag): 178.
- ²⁸ *Norvegia Sacra* 1935: 48. Prinsessen undertegnet alltid som prinsesse av Sverige og Norge.
- ²⁹ [Bang-Hansen, Lauritz] (1967). *Johannes Nilsson Skaar: bondegutten fra Hardanger som ble “sami bisma” – samenes biskop.* (Trondheim: Forlaget Sami Varas, Norges Samemisjon): 47. Teksten ser ut til å være hentet fra den svenske sangen “Grafskrift över en bonde”, Meyer, Ernst 1889: *Svenska Parnassen : ett urval ur Sveriges klassiska litteratur*, bind 3. (Stockholm: Fahlcrantz & co.): 492. Sangen var en hyllest til bonden fordi han ble værende i sin stand og dermed ikke jaktet på makt og ære. Sangen var også en referanse til Skaars bakgrunn som bondesønn fra Hardanger.
- ³⁰ [Bang-Hansen] (1967): 68.
- ³¹ Minst tre av de første Finnemissionspredikantene reiste også som læstadianerpredikanter; Anders Nilssen Stefjord (Gintal), Andreas Kiil og Johan Eriksen Soffa. Qvigstad (1914) og Kristiansen (2004): 23, 87 og 135.
- ³² Berg, Sigurd (1926). *Finnemisjonen i Norge.* (Trondhjem: Norges Finnemisjonselskap): 36f.
- ³³ Drivenes (2004): 55, Niemi, Einar (2008). “Kirka som grensefestning. Kirkebygging, religiøs spenning og grensesikring i Finnmark 1850–1940”. Randi Rønning Balsvik og Jens Petter Nielsen (red.): *Forpost mot øst: fra Vardø og Finnmarks historie 1307–2007: rapport fra det XXXII nordnorske historieseminar, Vardø 21.–23. september 2007* (Stamsund: Orkana forlag AS): 159 og Skaar, J. N. (1896). *Om den finske Bibels Oversættelse og Udgivelse* (Tromsø: G. Kjeldseths Bogtrykkeri): 16ff.
- ³⁴ Se blant annet Sivertsen, Dagmar (1955). *Læstadianismen i Norge.* (Oslo: Forlaget Land og Kirke): 125f og Eriksen og Niemi (1981): 64.
- ³⁵ Thorvaldsen (2003): 130.
- ³⁶ Bibelsitatet er hentet fra 1837-utgaven av Bibelen.
- ³⁷ Gulbrand Tandberg hadde i perioden 1894–1897 vært reisepredikant for Finnemissionen. Heiervang, S. [1947]: *Norges finnemisjonselskap ved 60-årsjubileet.* Årboken 1945–47. [Trondheim]: [Norges finnemisjonselskap]: 22. Jens Otterbeck (1868–1921) var født i Talvik (Alta) og arbeidet sine ti første år som prest i Finnmark. Han var politisk radikal og motstander av fornorskningspolitikken, og skrev flere artikler, se Otterbeck under.
- ³⁸ Thorvaldsen (2003): 130f.
- ³⁹ Steen (1963): 44f.
- ⁴⁰ Steen (1963): 83.
- ⁴¹ Eriksen og Niemi (1982): 25.
- ⁴² Lye (1997): 135.
- ⁴³ Lye (1999): 79.
- ⁴⁴ Misjon har i kraft av kristendommens universalistiske selvforståelse også blitt knyttet til spredning av (vestlig) sivilisasjon i tillegg til “Guds Ord” og “sannheten” for alle mennesker. Se Engeland, Steinar (2008). “Madagaskarismen”, om menneskesyn og orientalisme i tre reiseskildringer fra Madagaskar, 1948–1964. (Tønsberg: Masteravhandling i faglitterær skriving. Høgskolen i Vestfold): 37f.
- ⁴⁵ Steen (1963): 79ff.
- ⁴⁶ Otterbeck, Jens (1906). “Om kirkereformer.” Kristiania: *Norsk Kirkeblad* No. 36-37: 288f.
- ⁴⁷ *Lappernes Ven* nr. 5 1910. Her sitert etter Thorvaldsen (1990): 244.
- ⁴⁸ Wisløff, Carl Fr. (1971). *Norsk kirkehistorie.* Bind III. (Oslo: Lutherstiftelsens forlag): 339.
- ⁴⁹ Lye (1997): 137.
- ⁵⁰ Steen, Adolf 1960: *I skyggen av Rastegaisa.* (Kristiansand: Lutherstiftelsen): 127ff.

Forfatteropplysninger:

Rolf Inge Larsen (f. 1966) er 1. amanuensis i samfunnsfagsdidaktikk ved Universitetet i Tromsø, Norges Arktiske Universitetet. Han er PhD i historie fra 2013.

Summary:

The national church and the missionary work amongst the Saami. Cultural civilization or evangelical conversion?

The article discusses the aim of the missionary work in the national Norwegian church amongst the Saami peoples. This missionary work has been tight connected to the national church of Norway. It is shown that the clergymen until the late 19th century both worked for evangelical conversion and cultural civilization, but after the Norwegianisation policy arose in the 1850s the evangelical perspective became more important. This culminated in opposition from the priest Jens Otterbech, and two years after his death an independent organisation that was grounded on Otterbechs ideas of missionary work.